

Viering van het huwelijk

In de Bijbeltijd

1

In onze tijd is het huwelijk een persoonlijke aangelegenheid die in de eerste plaats de twee mensen die willen trouwen aangaat. In het oude Israël was het huwelijk een zaak van de beide families. Wilde een huwelijk wettig zijn, dan moesten ze zich bij de totstandkoming aan de vastgestelde regels houden. Als vaststond dat een jongen met een meisje zou gaan trouwen en de voorlopige afspraken tussen de wederzijdse families waren gemaakt, stelde de vader, broer of voogd van de bruidegom aan de vader, broer of voogd van de bruid de zogenaamde bruidsprijs (*mohar*) ter hand. Deze kon bestaan uit geld, vee, goederen, land, of dienstverrichtingen, dus uit alles wat een bepaalde waarde vertegenwoordigde. De bruidegom gaf aan de bruid geschenken. Deze bleven het persoonlijk eigendom van de vrouw. De vader gaf aan zijn dochter ook geschenken (de bruidsschat) mee. De grootte daarvan hing af van de welstand van de vader en van het gegeven of hij veel of weinig voor zijn dochter over had. De bruidsschat kon bestaan uit geld, vee, slaven, slavinnen of stukken land. Wat een bruid van haar vader meekreeg, kon

Hendrick Terbrugghen (1588-1629), *Jacob, Laban en Lea*, 1628, olieverf op linnen, 123,5 x 157,5 cm, Keulen: Wallraf-Richartz Museum.

In Mesopotamië trouwde Jacob met Lea, en later met Rachel, beiden dochters van zijn oom Laban. Dit ging niet zonder slag of stoot. Hij moest eerst zeven jaar werken voordat hij met Rachel mocht trouwen. Zijn oom bedroog hem echter en liet hem Lea huwen. Laban wenste dat Jacob eerst de bruiloftsweek met Lea zou doorbrengen. Daarna kreeg hij ook Rachel, maar alleen omdat hij zich ertoe verplichtte nog eens zeven jaar voor Laban te werken (Genesis 29: 27).

veel meer zijn dan wat de bruidegom als bruidsprijs aan haar vader had gegeven.

Vanaf het moment dat de bruidsprijs was overhandigd, bestond er een wettelijk vastgelegde en wettig geldende overeenkomst. Toch was de huwelijksvoltrekking nog geen feit. Het was namelijk mogelijk, dat er een verhindering tussenbeide kwam: misschien trok de bruidegom zich nog terug of weigerde de vader van de bruid om zijn dochter aan de bruidegom te geven. Als de bruidegom zich terugtrok, behield de schoonvader de bruidsprijs, maar als de schoonvader de overeenkomst verbrak, moest hij een dubbele bruidsprijs terugbetalen. Voor de definitieve huwelijksluiting was de viering van de bruiloft nodig en ook de overgave van de bruid aan de bruidegom en de voltrekking van de echtelijke gemeenschap.

Bij de bruiloft, de bekroning van het bruid-zijn, ging de bruid in een feeststoet, begeleid door vriendinnen die zongen en dansten naar het huis van de familie van de bruidegom. Ze zag er zo mooi mogelijk uit: ze was getooid met sieraden en gekleed in een bruidsjurk; haar hoofd was gehuld in een sluier, zodat haar gezicht onzichtbaar bleef. De door zijn moeder gekroonde bruidegom ging, begeleid door zijn vrienden de bruid tegemoet. Het was de gewoonte daarbij luid te roepen en liederen te zingen, waarin de schoonheid en de deugd van bruid en bruidegom werden geprezen. Waren bruid en

bruidegom bij elkaar, dan las men hun in een speciale hut een huwelijksformulier voor en reikte het bruidspaar een beker toe om uit te drinken en stuk te slaan, wat door de bruiloftsgasten vrolijk werd becommentarieerd.

Nadat de feestelijkheden van de eerste dag waren afgelopen, volgde het moment van de overgave van de bruid aan de bruidegom. Daarbij kreeg zij de beste wensen van haar familie en vrienden mee. Eenmaal alleen met de bruidegom in het bruidsvertrek, kwam het moment waarop hij haar in al haar schoonheid mocht zien. De bruidegom lichtte de sluier van haar hoofd gelicht. Vervolgens hadden bruid en bruidegom gemeenschap met elkaar. Met het laatste was het huwelijk definitief voltrokken. Het bruiloftsgeest kon nu beginnen. De beide families, dorpsgenoten en vrienden deelden in het feestgebeuren. Het feest, dat ongeveer een week duurde, werd gevierd met muziek, reidans, zang, wedstrijden, raadsels opgeven, eten en drinken.

Quentin Varin (1570-1634), *Christus op de bruiloft te Kana*, olieverf op doek, 310 × 259 cm, 1618-20, Rennes: Musée des Beaux-Arts.

De statige gebouwen suggereren dat het feest plaatsvindt in een paleis. Jezus en Maria zitten tegenover elkaar; Jezus kijkt hoe de wijn wordt ingeschonken en wijst naar de ober. Toen de wijn op was, liet Jezus de lege potten vullen met water en zei tegen een bediende, dat hij de ober moest laten proeven. Die riep na een slok uit dat de beste wijn blijkbaar tot het laatst was bewaard (Johannes 2:8).

In het jodendom

Aan het huwelijk werd in het jodendom een groot belang toegekend. Een belangrijk doel was een bijdrage leveren aan het voortbestaan van de menselijke soort. Ook was het partnerschap tussen man en vrouw een doel. En tenslotte werd het huwelijk gewaardeerd, omdat het een basis vormt voor het familieleven en daarmee voor de gemeenschap. Hoofdzakelijk daar diende de continuïteit van volk en traditie verzekerd te worden.

Volgens een joodse overlevering heeft God eens de aarde geschapen en toen Hij zag dat alles goed was, haalde hij diep adem en bracht direct een verbetering aan door de man een vrouw te geven. Zo was God de eerste koppelaar (*sjadchan*).¹ En omdat de mens is geschapen naar Gods beeld, volgde hij ook in dit opzicht Gods werk. De *sjadchan* was eeuwenlang een centrale figuur in het joodse leven. De nadruk die op huwelijk en voortplanting werd gelegd, de wens van joodse ouders om hun kinderen getrouwd te zien, niet alleen binnen het juiste geloof maar ook in een goede familie, en de omzwervingen van het joodse volk, maakte dat een tussenpersoon een belangrijke rol kon spelen. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw kwam hij zonder werk en dreigde hij van het toneel te verdwijnen.

Jozef Israëls (1824-1911), *Joods huwelijk*, 1903, olieverf op doek, 137 x 148 cm, Amsterdam: Rijksmuseum.

¹ Bermant 1976, 67.

Nadat de tempel in Jeruzalem in het jaar 70 was verwoest, stichtten de joden 'in de verstrooiing' belangrijke leerscholen. De hoofden van deze scholen werden vaak benaderd met het verzoek tegen betaling geschikte jonge mannen aan te bevelen voor de huwbare meisjes in de gemeenschap. Had de sjadchan zijn werk naar tevredenheid gedaan, dan betaalde de vader van de jongen een bruidsprijs (*mohar*) aan de familie van het meisje om de zeer voor de hand liggende reden dat zijn familie niet alleen een vrouw verwierf, maar ook een tastbaar en verhandelbaar bezit. De grootte van de bruidsprijs was afhankelijk van de positie die de vader van de jongen maatschappelijk innam en van het uiterlijk en karakter van het meisje en de maatschappelijke positie van haar familie. Soms eiste een niet knap meisje uit een laaggeplaatste familie een hoge bruidsprijs, al was het alleen maar om aan te geven, dat ze niet zo gewoon was als ze leek. Naarmate dit vaker gebeurde, was het effect inflatoir. In sommige joodse gemeenschappen werden daarom pogingen ondernomen de bruidsprijs te beperken, omdat sommige families, die meer pretenties dan geld hadden, erdoor tot de bedelstaf konden worden gebracht. Toen gaandeweg jonge mannen schaarser werden en dochters minder een bezit, maakte de bruidsprijs plaats voor de bruidsschat (*nadan*). De vader van de bruid gaf een geschenk aan de bruidegom. Strandde het huwelijk, dan had de bruid het recht op terugbetaling van het volledige bedrag.

Romantische gevoelens telden nauwelijks of niet mee bij de totstandkoming van een verbintenis. Dat wil overigens niet zeggen dat een vader zijn dochter tegen haar wil kon uithuwelijken of dat een zoon gedwongen kon worden tegen zijn wil of zelfs zonder zijn uitdrukkelijke toestemming te trouwen. Stemden een meisje en een jongen in met een aanstaand huwelijk, dan volgde de verloving: het voor zich reserveren van de toekomstige partner en dit openbaar kenbaar maken. De verloving was geen rechtshandeling en bracht geen rechtsgevolgen met zich mee. Dit veranderde als de jongen en het meisje in 'ondertrouw' gingen. Met de ondertrouw bemoeide de overheid zich wel. De ondertrouw schiep een verbintenis en had rechtsgevolgen. Wilde men haar ongedaan maken, dan moest ze ontbonden worden.

In de Middeleeuwen werd het gebruikelijk de verloving te begeleiden met een schriftelijke overeenkomst tussen de wederzijdse ouders, waarin details genoemd werden als de grootte van de bruidsschat, datum en plaats van de huwelijksvoltrekking en een boeteclausule bij verbreking. Tijdens de verloving misten de verloofden de vrijheid van de ongebondenheid. Bovendien mochten ze niet van enigerlei vorm van intimiteit genieten. Om de spanningen en frustraties bij het jonge stel te verminderen, werd op den duur de verlovingstijd steeds korter.

Marc Chagall (1887-1985), *De geliefden*, 1950, olieverf en inkt op paneel, 55 x 44,5 cm.

De verloving vond 's morgens plaats en de ceremonie van het huwelijk 's middags. De verloving was een zuiver maatschappelijke zaak. Ze werd publiekelijk bekend gemaakt. Het meisje stelde haar aanstaande aan familieleden en vrienden voor. De bruidegom gaf aan de bruid een ring ten geschenke. In de twintigste eeuw werd de bruiloftsdag tegelijk de dag van verloving of ondertrouw en de dag van het trouwen.

In grote lijnen zijn de gebruiken bij de huwelijksplechtigheid momenteel nog altijd dezelfde als die van de eeuwen ervoor, al wijkt men - naarmate men minder binding heeft met de joodse traditie en religie - meer uit naar een persoonlijk gekleurde vormgeving. Bij het vaststellen van de datum van de huwelijksluiting wordt rekening gehouden met de joodse kalender: op sabbat, feest- en vastendagen en in langere rouwperiodes (tussen het paasfeest en Wekenfeest, en de rouwtijd van de Drie Weken) kan dit feest niet plaats vinden.

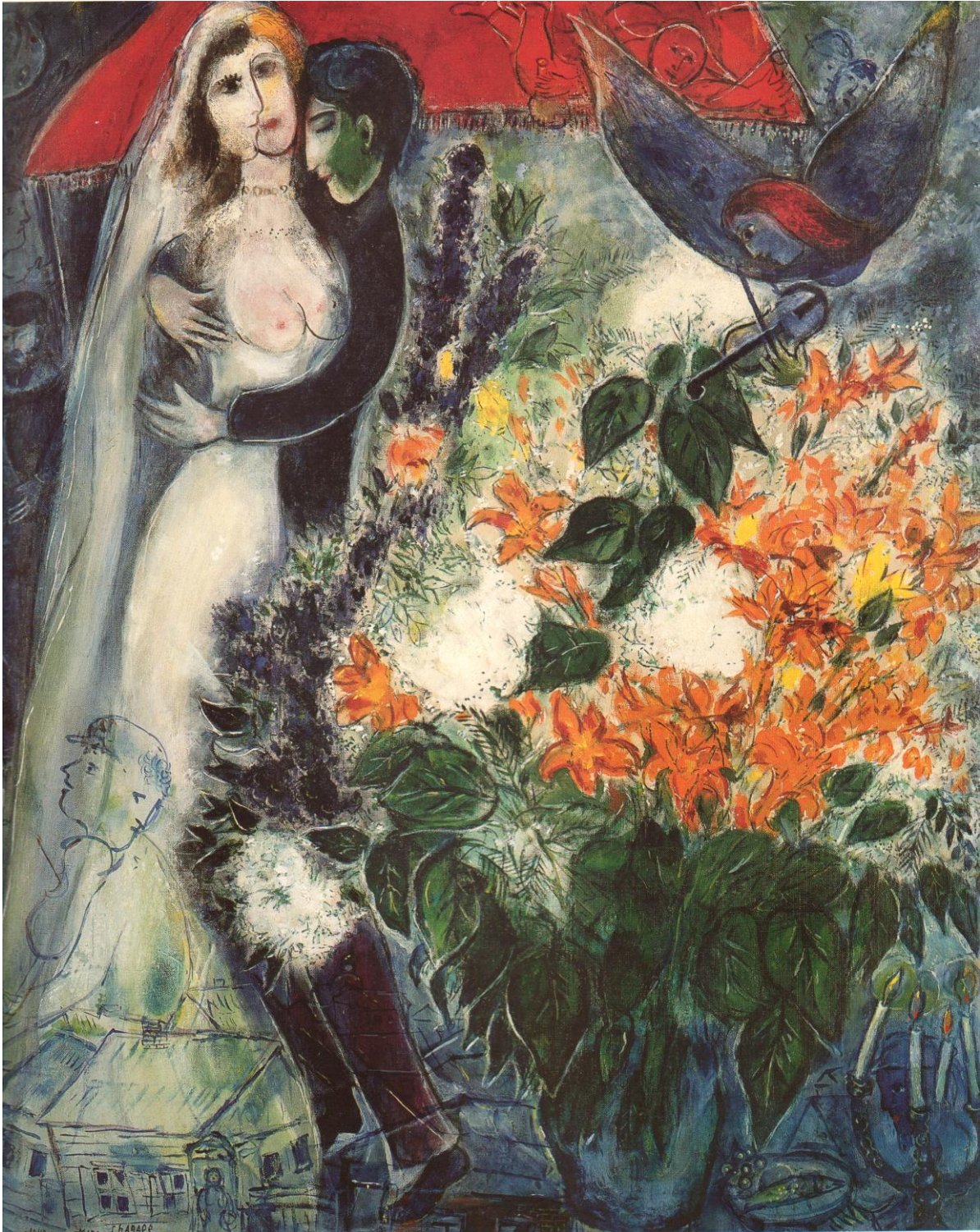
Jan Luyken (1649-1712), Joodse huwelijksinzegening, 1685, 14,4 x 19,3 cm, Amsterdam: Amsterdams Historisch Museum.

Op hun huwelijksdag behoren bruid en bruidegom te vasten, totdat de plechtige handeling is voltrokken waardoor ze in de echt verenigd zijn. De plechtigheid is een gemeenschapsaangelegenheid. Ze vindt plaats in de synagoge of in de open lucht onder een baldakijn (*choepa*)². Terwijl de mannen aan de ene kant en de vrouwen aan de andere kant staan of zitten te wachten, wordt de bruidegom door zijn vader en schoonvader onder de choepa gebracht. Ze nemen plaats naast de choepa voor de aanwezige mannen. De vader zit het dichtst bij zijn zoon. De bruid wordt door haar moeder en schoonmoeder gebracht, die ook beiden naast de choepa gaan zitten. Ook hier zit de moeder het dichtst bij haar dochter die rechts van de bruidegom haar plaats heeft.

Bij het binnenkomen van bruidegom en bruid zingt de voorzanger (*chazan*): 'Gezegend hij die komt in de naam van God. Wij zegenen u uit het huis van God. De Eeuwige is God, Hij heeft voor ons licht doen zijn. Bindt de feestrollen met touwen tot aan de horens van het altaar. Mijn God zijt Gij, U wil ik loven. Mijn God, U wil ik verheffen. Looft de Eeuwige, want Hij is goed, want zijn genade duurt tot in eeuwigheid.'³

² De choepa was oorspronkelijk de bruidskamer waarin de bruidegom, prinselijk uitgedost, wachtte op zijn bruid en waarheen de bruid in plechtige processie werd gebracht ter voltrekking van het huwelijk. Tegenwoordig is het een fraai versierd baldakijn, ook wel troonhemel genoemd, op vier palen, in de synagoge of buiten opgesteld. Als het binnen het financiële bereik van de ouders van de bruid ligt, is 'de troonhemel' versierd met bloemen.

³ Geciteerd door Bermant 1976, 92.

Marc Chagall (1887-1985), *De bruid onder het baldakijn*, 1949, olieverf op linnen, 115 x 95 cm, privécollectie.

De rabbijn stapt nu naar voren om het jonge paar toe te spreken. Als hij zijn toespraak beëindigd heeft, volgt het eerste deel van de huwelijksvoltrekking. De rabbijn spreekt lofzeggingen uit: 'Geloofd zijt Gij, Eeuwige onze God, Koning der Wereld, die ons door zijn geboden heiligde, ons voorschriften gaf omtrent verboden huwelijken, ons verbood de echtelijke vereniging met niet volledig gehuwden en deze slechts veroorloofde met haar, die met ons geheel volgens de voorschriften gehuwd zijn. Geloofd zijt Gij

Eeuwige, die zijn volk Israël heiligt door de voorgeschreven huwelijksvoltrekking⁴. Daarna overhandigt de rabbijn de bruidegom een ring. Deze schuift hem in aanwezigheid van twee getuigen aan de wijsvinger van de rechterhand van de bruid met de woorden: ‘jij bent mij geheiligd door deze ring volgens de wet van Mozes en Israël’. In niet-orthodoxe kring wordt deze verklaring herhaald door de bruid en worden de ringen uitgewisseld. Met het overhandigen van de ring met een bepaalde financiële waarde is aan een van de voorwaarden voor het huwelijk voldaan.

7

Contract van het huwelijk van Eliezer, bijgenaamd Leizer zoon van Josef, en Gitele dochter van Rafael te Cuick, 24,3 x 18,1 cm. Amsterdam: Joods Historisch Museum.

Een andere voorwaarde is dat de eerder door twee getuigen ondertekende trouwacte (*ketoeba*)⁵ wordt voorgelezen. In deze acte zijn vooral de maatschappelijke verplichtingen van de bruidegom ten overstaan van de bruid gespecificeerd en belooft de bruidegom: ‘Ik zal voor je werken, ik zal je eren, ik zal je onderhouden en bijstaan zoals het een joodse echtgenoot betaamt.’

Nadat de rabbijn de *ketoeba* ontrold en zowel in het Aramees als in de landstaal heeft voorgelezen, volgt het tweede deel van de huwelijksvoltrekking, dat de opneming van de vrouw in het huis van haar man (de derde voorwaarde voor een geldig huwelijk) symboliseert. De chazan reciteert over een beker wijn zeven zegeningen (*sjewa berachot*): ‘Geloofd zijt Gij, Eeuwige onze God, Koning der Wereld, die scheidt vreugde en blijdschap, bruidegom en bruid, gejuich en gejubel, liefde en verbroedering, vrede en vriendschap. Spoedig, Eeuwige onze God, moge in de steden van Juda en in de straten van Jeruzalem stemmen van vreugde en blijdschap

gehoord worden, de stem van bruidegom en bruid, de bruiloftsjubel van de bruidegoms van onder hun trouwhemel en van jongelingen bij hun vreugdemaal. Geloofd zijt Gij, Eeuwige, die de bruidegom met zijn bruid verblijdt’. De zeven zegeningen maken voor de toeschouwers van de plechtigheid de bezegeling van het trouwen uit.

Terwijl de zegeningen (lofzeggingen) worden gereciteerd, drinken bruid en bruidegom de beker leeg als symbool van hun vastbeslotenheid alles met elkaar te delen wat voor hen weggelegd is. Vervolgens trapt de bruidegom een glas dat bij zijn voeten is neergezet stuk. Het breken van het glas staat symbool voor de breekbaarheid van het huwelijk dat nooit verbroken dient te worden. Ook wil het de verwoesting van de tempel in herinnering roepen en tot uiting te brengen dat de wereld nog niet is verlost van

⁴ Geciteerd door Bermant 1976, 92-93.

⁵ De *ketoeba* (letterlijk: geschreven document) is in de tijd van de joodse ballingschap in Babylon (586-539 voor Christus) ontstaan en wordt nog altijd met de hand op perkament geschreven in het Aramees en in de landstaal. De *ketoeba* was in feite een bescherming tegen de mogelijkheid van eigenmachtige echtscheiding die de man had. Een huwelijk zonder *ketoeba* wordt door rabbijnen gezien als een concubinaat.

ellende. Op het moment dat het glas breekt, roepen de omstanders luidkeels *mazzeltov* (veel geluk)⁶.

Nu aan alle voorwaarden is voldaan, die samen aan de joodse huwelijksplechtigheid hun geldigheid verlenen⁷, kan het feest beginnen: muziek, dans en een maaltijd. Bij zeer orthodoxen houden de feestelijkheden niet op met het huwelijksmaal, maar duren ze een volle week (behalve als de bruid een weduwe of een gescheiden vrouw is, dan duren ze drie dagen), met een maaltijd, meestal aangeboden door familieleden of vrienden van het bruidspaar, elke avond in een ander huis. Bij elke maaltijd worden de zeven zegeningen van de huwelijksvoltrekking herhaald.

8

In de rooms-katholieke traditie: verkerkelijking van de huwelijksluiting

In de eerste eeuw was de kerk niet betrokken bij de totstandkoming van een huwelijk. Alleen de handelingen in de familiekring en de openbaarheid daarvan waren voor de totstandkoming van een huwelijk van belang. De ouders speelden daarbij de hoofdrol. Omdat het hele leven van gemeenteleden onder de zorg van de voorganger viel - hij moest

Marc Chagall (1887-1985), *Mijn bruid met zwarte handschoenen*, 1909, olieverf op linnen, 88 x 65,1 cm, Basel: Öffentliche Kunstsammlung Basel.

het gemeentelid beschermen tegen vreemde invloeden - diende de sluiting van een huwelijk niet buiten hem om te gaan. Zo schreef Ignatius (in 69/70 aangesteld als bisschop in Antiochië en vermoedelijk in 110 in Rome als martelaar gestorven) in zijn *Brief aan Polycarpus*: 'Voor de mannen die huwen en voor de vrouwen die gehuwd worden, behoort de eenwording tot stand te komen met voorkennis van de bisschop, opdat het huwelijk zij naar de wil des Heren en niet naar de begeerte'⁸ De bisschop zag hij als medeverantwoordelijk voor het leven van de christenen; daarom moest hij van alle ingrijpende beslissingen op de hoogte zijn en dus ook weten van een komende huwelijksluiting. Al gauw werd het als belangrijk ervaren, dat de bisschop zijn toestemming gaf voor een huwelijk. Deed hij dat niet, dan kon het wel doorgaan. Toen de kerk in de vierde eeuw meer invloed kreeg in het openbare leven, ging ze de toestemming verplicht stellen. Gehuwden die geen toestemming hadden ontvangen, moesten boete doen. Deden ze dat niet, dan werden ze geëxcommuniceerd.

⁶ *Mazzal* betekent letterlijk: planeet, gesternte; en *tov*: goed; samen dus: een goed gesternte. Lange tijd werd het gesternte vereenzelvigd met voorspoed en ongeluk. Een gunstig gesternte werd de waarborg en de som van welslagen en geluk.

⁷ Waar niet aan genoemde drie voorwaarden voldaan wordt, zijn een man en een vrouw, vanuit het standpunt van de joodse wet, niet getrouwd. Als ze toch samenleven, dan leven ze in concubinaat. Krijgen ze kinderen, dan zijn deze, wettelijk joods geoordeeld, buitenechtelijk.

⁸ Geciteerd door Brink 1977, 33.

Basilus van Caesarea (circa 330-379) kende in zijn tijd de opkomende gewoonte dat de presbyter (leider van de gemeente) de huwendes thuis ging feliciteren en een gebed ter zegening uitsprak. In de beleving werd al gauw door de zegen de band gelegd. Daarmee werd de aanwezigheid en werkzaamheid van de presbyter noodzakelijk om een huwelijk tot stand te brengen. Onder Gregorius van Nazianze (329-389) ontstond het gebruik, dat de presbyter niet alleen door middel van een zegening de band legde, maar ook de taak van de vader van de dochter overnam: hij legde de hand van de bruid in die van de bruidegom.⁹ In Alexandrië (Egypte) vroeg de presbyter bruid en bruidegom elkaar de hand te geven.

In Armenië ontstond in de vierde eeuw het gebruik van bekroning (bekransing).¹⁰ Tot dan waren christenen er huiverig voor geweest, omdat ze bekransing zagen als een heidens gebruik: de Romeinen hadden een voorliefde voor een krans van ijzerkruid dat aan de godin van de liefde, Venus, was gewijd. Daarom had kerkvader Tertullianus (circa 160 - circa 230) het dragen van een krans verworpen. De beroemde prediker en aartsbisschop van Constantinopel, Johannes Chrysostomus (circa 345-407), zag in de bekroning een christelijke betekenis: op basis van 1 Corinthe 9:25 (waar Paulus de kroon een overwinningsteken noemt) hield hij de bruidskroon voor een teken van overwinning op de begeerte: ze typeert volgens hem de reinheid waarmee bruid en bruidegom het huwelijk

binnen treden. De kroning bij een huwelijkssluiting werd een geaccepteerd gegeven.

Na enige tijd gingen kroning en zegening samenvallen. Zoals de zegening in handen van de kerkelijke ambtsdrager was gevallen, zo nu ook de kroning. Omdat alleen maagdelijke personen konden worden gekroond, werd de kroning niet toegepast bij een volgend huwelijk. De Armeense kerk maakte de kroningsritus tot een officieel kerkelijke rechtshandeling: de priester zegende de kronen en kroonde het bruidspaar. De huwelijkssluiting werd primair een taak van de kerkelijke ambtsdrager.

Miniatuur uit begin 14e eeuw, waarin een priester het huwelijk van een paar, dat staat gebukt onder een doek, zegent.

Niet overal in de kerk liepen ontwikkelingen gelijk en gelijktijdig. In de westerse kerk bestond in de vierde eeuw nog niet de verplichting het huwelijk te laten inzegenen. Inzegening was nog steeds een voorrecht. Alleen als bruid en bruidegom onberispelijk

⁹ Het leggen van de rechterhand van de bruid in die van de bruidegom was in de Griekse en Romeinse wereld van de Oudheid de taak van de vader. In Tobias 7:13-17 gaat dit gebruik samen met het geven van de zegen.
¹⁰ De bekroning behoorde vanouds in de landen rondom de Middellandse zee tot de familiale kant van de huwelijkssluiting. Kroning van bruid en bruidegom verhoogde de feestelijkheid. Als regel werd de bruidegom door zijn vader of moeder opgesierd en gekroond (bijvoorbeeld in Hooglied 3:11 en Ezechiël 16:11v.); de moeder van de bruid deed hetzelfde met haar dochter.

waren, werd een inzegening toegestaan. De bisschop van Milaan, Ambrosius (339-397), bracht de zegen in verband met de sluiering.¹¹ Volgens hem dient het huwelijk geheiligd te worden, doordat de priester de bruidssluijer omlegt¹² en de zegen geeft. De sluiering vond alleen plaats als er een eenheid in het geloof bestond en ook alleen bij het eerste huwelijk.

Paus Hormisdas (?-523) keerde zich tegen geheime huwelijken: ‘Geen enkele gelovige, van welke staat hij ook is, mag heimelijk een huwelijk sluiten, maar na de zegen ontvangen te hebben van de priester, huwe hij in het openbaar in de Heer.’¹³ In het openbaar trouwen betekende nu: door middel van de priester. Toch was de inzegening nog geen juridische verplichting. Tot in de twaalfde eeuw betekende kerkelijke viering van het

Rogier van der Weyden (1400-1464), *De zeven sacramenten*, 1445-1450, detail rechterpaneel.

huwelijk nog geen huwelijksluiting, maar alleen heiliging van het huwelijk. Wel ontwikkelde zich vanaf de vierde eeuw een kerkelijke huwelijksliturgie. Vanaf de vijfde eeuw plaatste men de voorbeden voor een bruidspaar graag in eucharistisch kader. Een priester was voortaan bij de huwelijksluiting aanwezig om de mis op te dragen en de zegen uit te spreken. Hij was er ook om erop toe te zien, dat de bruid een bruidsschat meekreeg. Wat betreft het laatste betreft, schreef Paus Leo I (circa 400-461), dat de man om te kunnen trouwen en om zijn huwelijk te onderscheiden van een concubinaat, zijn aanstaande vrouw een uitzet (bruidsschat) moest geven. De kerkelijke ambtsdragers achtten het van belang, dat bij de totstandkoming van een huwelijk ook de juridische en maatschappelijke kant niet werd verwaarloosd.

In de oosterse kerk werd een rudiment van de maatschappelijke regeling (een zaak van de burgerlijke overheid), namelijk het geven van de *arrhae* (de onderpanden van de bruidsprijs, zoals een ring en soms wat geldstukken), geheel in de liturgie

opgenomen. Daarmee werd de priesterlijke medewerking eraan verplicht gesteld. Omdat de ring als *arrha* bij de verloving door de bruidegom aan de bruid werd geschonken - soms ook wel door beiden aan elkaar - kwam al gauw ook de verloving onder kerkelijk-rituele

¹¹ De Romeinse bruid droeg een *flammeum* (vuurrode bruidssluijer), waarmee zij zichzelf sluijverde op de huwelijksdag. De sluijering van alleen de bruid is afkomstig van de maagdenwijding. In de tijd van Ambrosius kwam de maagdensluijering in de kerk terecht. Ambrosius' zuster werd door paus Liberius (?-366) in 353 te Rome gewijd tot maagd. Ze was op haar wijze gehuwd: niet met een man, maar met Christus. Als bruid van Christus had ze haar eigen *flammeum*: niet een rode, maar een witte sluijer, om te verwijzen naar de reinheid die haar deel was als bruid van Christus. Naarmate men in de kerk het huwelijk meer ging waarderen als teken dat de verbintenis van Christus met de kerk aanduidde en het ging verheffen boven de aardse sfeer, werd ook de behoefte sterker dezelfde sluijering bij de huwelijksluiting toe te passen. Evenals alleen de vrouw als bruid van de Heer gesluijverd werd en niet de man (volgens 1 Corinthe 11:2-15 geeft zij duidelijker dan de man de bruidsverhouding tot de Heer weer), werd nu ook de bruid alleen gesluijverd. Voor de aardse huwelijksverbintenis was de man type van Christus, maar voor de verbintenis van de maagd was de Heer Zelf de Bruidegom, al trad Hij ook hier niet rechtstreeks op (zie Brink 1977, 83-84). Tot na de Tweede Wereldoorlog droeg ook vrijwel elke westerse bruid op haar trouwdag een sluijer.

¹² De bruid doet het niet meer zelf aan het begin van de trouwdag, zoals bij de Romeinen gebruikelijk was. In Spanje ontstond in de vierde eeuw het gebruik dat de bisschop of de priester na de communie over bruid en bruidegom samen een sluijer of doek uitspreidde en daar bovenop een rood-witte band legde. Hierna riep hij de gelovigen op tot voorbede en vervolgens sprak hij over beiden de huwelijkszegen uit.

¹³ Geciteerd door Brink 1977, 43.

vormen. Het geven van een ring door de bruidegom aan de bruid, maakte in de elfde eeuw plaats voor het geven van een ring aan elkaar. De ring werd een onderpand van (wederzijdse) trouw. Het oorspronkelijk maatschappelijk teken werd daarmee een geestelijk teken, door bruid en bruidegom aan elkaar gegeven tegen de achtergrond van de trouw in de verbintenis tussen Christus en de kerk. De priester begon de handeling met de ringen aan zich te trekken. Hij ging zelfs zover, dat hij zelf de ringen gaf. Niet langer verleenden bruid en bruidegom de trouw. De priester verleende de trouw.

11

In de kerk in het Oosten kreeg door de priesterlijke handeling een samenleving van man en vrouw het karakter van een teken van de verbintenis tussen Christus en de kerk. Daarmee werd het huwelijk een sacrament. De kerk vroeg de erkenning van het alleenrecht op de sluiting van het huwelijk. Leo de Wijze (866-912), keizer van het Byzantijnse rijk, legde dit alleenrecht in wetten vast. De kerk in het Westen ging voorlopig nog niet zover. Wel werd ook daar de huwelijksluiting een kerkelijke aangelegenheid. De verkerkelijking werkte de sacramentalisatie in de hand.

In de Germaanse landen werd vanouds het huwelijk thuis gesloten. In de tweede helft van de elfde eeuw ontstond er in Frankrijk een plechtigheid aan de kerkdeur: er werd gevraagd naar eventuele beletselen voor het huwelijk, naar hun consensusverklaring (verklaring dat ze wilden trouwen) en naar de onderpanden van de bruidsprijs. De onderpanden werden gezegend. Vervolgens vond in de kerk de huwelijksinzegening plaats tijdens een speciale

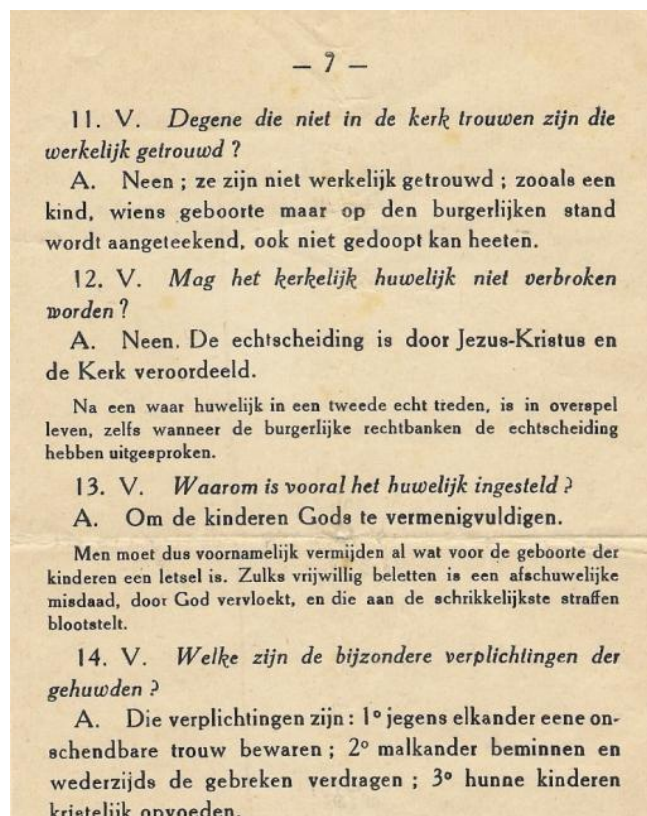
Rogier van der Weyden (1400-1464), *De zeven sacramenten*, 1445-1450, olieverf op eiken paneel, 200 x 97 cm (middenpaneel), 119 x 63 cm (zijpanelen), Antwerpen: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.

eucharistieviering. In de zestiende eeuw kwam alles in het kerkgebouw terecht. Daarmee was de verkerkelijking van de huwelijksluiting ook in het Westen compleet geworden.

Paus Gregorius X (1210-1276) legde vast, dat het huwelijk een sacrament is, omdat het een afbeelding is van de verbintenis tussen Christus en de kerk. Het huwelijk stelde hij op een lijn met de doop en de eucharistie. De kerk eiste voortaan het alleenrecht op huwelijksluiting op, omdat ze het huwelijk als een alleen door haar te voltrekken sacrament beschouwde. Het kerkelijk Concilie van Trente (1545-1563) onderstreepte de visie van Gregorius. Het verklaarde, dat het sacrament van het huwelijk, door de huwenden aan elkaar toegediend, hun huwelijk verheft tot een teken van de bovennatuurlijke werkelijkheid, namelijk Christus' verbinding tot de kerk, en dat het op grond daarvan genade schenkt. Het concilie achtte uitsluitend de kerk bevoegd in alles wat het sacrament betreft. De kerk stelde de voorwaarden voor de bediening ook van dit sacrament vast en wenste daarbij geen enkele invloed van buitenaf, bijvoorbeeld van de overheid, toe te laten. Het kerkelijk handelen bij de huwelijksluiting werd tot voorwaarde voor de geldigheid ervan. De kerk erkende voor rooms-katholieken geen ander huwelijk dan het kerkelijke.

De Rooms Katholieke Kerk benadrukt nog altijd dat het huwelijk een van de zeven sacramenten is. De bedienaren van dit sacrament zijn de bruid en de bruidegom. Het kerkelijk recht schrijft voor dat namens de kerk de priester van de lokale parochiekerk als getuige optreedt. Hij kan eventueel vervangen worden door een andere priester, een diaken of een pastoraal werker, mits deze hiervoor is gemachtigd door de priester van de eigen parochiekerk. In de meeste gevallen vindt de kerkelijke huwelijksviering plaats binnen een eucharistieviering. Dit is niet verplicht: het huwelijk met een eucharistie is enkel op zijn plaats als het bruidspaar ook in het gewone leven de eucharistie waardeert als de bron van hun christelijk leven.

In de traditionele huwelijksmis wordt gewezen op de genade die God geeft voor de liefdevolle instandhouding van het huwelijk, op de noodzaak van het krijgen van kinderen voor het menselijk geslacht en op het onverbrekelijk karakter van het christelijk huwelijk. Bruid en bruidegom zitten dicht bij het altaar dan de rest van de gelovigen. De huwelijksluiting vindt plaats voor de misviering zelf. De priester zegent de ringen met wijwater en staat als kerkelijk getuige bij de plechtigheid. Man en vrouw nemen elkaar aan als echtgenoten, schuiven de ring over de ringvinger van de linker hand, en worden nogmaals gezegend. Na het Onze Vader worden bruid en bruidegom opnieuw plechtig gezegend, waarna ze de communie ontvangen op hun eigen knielbanken. Aan het eind van de huwelijksmis ontvangt het bruidspaar een huwelijkskaars. Later zal tijdens de doop van eventuele kinderen uit het huwelijk de doopkaars van deze kinderen worden aangestoken aan de huwelijkskaars van hun ouders. Na afloop van de mis volgt op veel plaatsen een toewijding aan Maria, waarna de slotlied wordt gezongen wordt en geestelijkheid en bruidspaar plechtig de kerk verlaten. Buiten de kerk wordt vaak confetti of rijst gestrooid.

Voor een huwelijk tussen gedoopten, waarvan slechts één katholiek is, moet kerkelijke toestemming gevraagd worden (zie Wetboek van Canoniek Recht, can. 1124). In de gemeenschappelijke verklaring *Het kerkelijk gemengd huwelijk* uit 1970 van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Evangelisch Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, de Remonstrantse Broederschap en de Rooms Katholieke Kerk in Nederland worden richtlijnen gegeven voor de viering van een kerkelijk gemengd huwelijk. In deze verklaring lezen wij: 'Wanneer beide huwelijkspartners lid van hun eigen kerk wensen te blijven, zal de huwelijksinzegening, indien enigszins mogelijk, in één van beide betrokken kerken verricht worden. (...) Wanneer de huwelijksinzegening in één der beide kerken plaats vindt, dienen de betrokken predikant en priester zich met elkaar in verbinding te stellen en zich samen met het bruidspaar te beraden over de wijze van de huwelijksinzegening. De kerk die het huwelijk inzegt zal bereid zijn, de predikant of priester van de andere betrokken kerk uit te nodigen, bij de dienst aanwezig te zijn en na overleg op verantwoorde wijze hieraan deel te nemen. (...) De orde van dienst en het formulier, die in de dienst gebruikt worden, zullen als regel zijn van de kerk waarin het huwelijk wordt ingezegend. (...)'

Rembrandt Harmensz. van Rijn (1606-1669), *Het joodse bruidje*, circa 1667, olieverf op linnen, 121,5 × 166,5 cm, Amsterdam: Rijksmuseum.

In de reformatorische traditie: kerk en overheid hebben een eigen rol

Maarten Luther (1483-1546), Johannes Calvijn (1509-1564) en andere reformatoren van de kerk wilden terug naar de bronnen van het christelijk geloof. Bij allerlei gebruiken die in de loop van de eeuwen de kerk waren binnengeslopen, vroegen ze zich af of er voldoende

Bijbelse gronden voor aanwezig waren. Ze stonden kritisch tegenover de verkerkelijking van de huwelijkssluiting, stelden vragen bij de sacralisatie van de menselijke verbintenis en wezen de sacramentalisatie van het huwelijk af. Ze kenden groot gezag toe aan de overheid en de ouders, en zagen de inzegening als kern van het kerkelijk handelen bij de totstandkoming van een huwelijk van christenen.

Luther wilde niets weten van een indeling van het leven in een geestelijk en een niet-geestelijk gedeelte, alsof er iets in het leven zou zijn, dat buiten Gods bemoeienis zou blijven. De overheid zag hij als een teken van goddelijke genade. Een sacrament was voor hem niets anders dan de verkondiging van het Woord van God: het zegt ons de vergeving van schuld en de verlossing van onze zonde toe. Het huwelijk moet niet gewaardeerd worden als een teken van iets dat tot het geestelijk leven behoort, maar als een uiterlijke, wereldlijke aangelegenheid. Het is geen sacrament, omdat bij de huwelijkssluiting de vergeving van zonden niet rechtstreeks aan de orde is.

Calvijn was het in grote lijnen met Luther eens. Wel legde hij andere accenten. Een

Jan Steen (1626-1679), *Het huwelijk*, olieverf op linnen, 131 x 172 cm, Braunschweig: Herzog Anton Ulrich-Museum.

In gegoeede kringen was een belangrijk onderdeel van een huwelijksaanzoek de vaststelling van de huwelijksvoorwaarden. Daartoe werden beide families uitgenodigd 'op het huwelijk te zitten'. Het was meestal aan een notaris, een pastoor of een dominee om 'de knoop te leggen'. De onderhandelingen verliepen vaak met allerlei plichtplegingen en strijkages. Tegelijk waren ze bikkelhard. De familie van de jongen moest eerst de vader of voogd van het meisje overtuigen dat ze goed terecht kwam. Waren beide partijen het eens over de zakelijke verplichtingen, dan kon het huwelijkscontract worden opgemaakt en door een notaris worden ondertekend of aan getuigen worden voorgelezen. Het paar kwam aan de totstandkoming van het contract nauwelijks te pas. Eind achttiende eeuw ontstond er verzet tegen de familiale onderhandelingen. Op het schilderij van Jan Steen ziet het er niet naar uit, dat het paar het contract mede ondertekent. In kringen waar het contract er minder op aankwam (bijvoorbeeld omdat beide families weinig of niets bezaten), ontstond de gewoonte de onderhandelingen uit te stellen tot na de ondertrouw, dus nadat er al toestemming voor het huwelijk gegeven was. In de negentiende eeuw werd dat onder de burgerij gebruik.

sacrament is volgens hem een met een uitwendig teken bekrachtigd getuigenis van de goddelijke genade tegenover ons en een betuiging van ons geloof in God. Het is een uiterlijk merkteken (*symbolum*) waarmee de Heer aan ons geweten de beloften van zijn goedheid en mededogen ten aanzien van ons verzegelt; het is een ceremonie, waardoor God ons geloof wil wekken, voeden en versterken, en waardoor wij onze godsdienst voor de mensen belijden. Bij het huwelijk komen deze zaken niet aan de orde. Het huwelijk is een wereldlijke ordening van God.

15

Zowel voor Luther als voor Calvijn was het huwelijk een goddelijke stichting. Volgens Luther moet daarom het huwelijk is Gods naam worden begonnen en moet er door de kerk een gebed over worden uitgesproken. God voegt samen en daarom moet Zijn Woord en gebod over het huwelijk worden uitgesproken. Calvijn benadrukte dat het regeren van de wereldlijke overheid een heilige zaak is. Een huwelijksluiting van overheidswege komt daarom niet in mindering op de heiligheid van zo'n verbintenis. Omdat de overheid van Godswege is geroepen het openbare leven te regelen, moet het huwelijk met zijn regelingen aan haar toevallen. God voegt bruid en bruidegom samen als ze zich met toestemming van hun ouders verbinden, ook al gebeurt dat niet in de kerk, maar voor en door de overheid.

Huwelijkinzegening van Arnoldus Geesteranus met Suzanna van Oostdijk, Poederloijen: Museum Slot Loevestein.

Huwelijkssluiting was volgens de reformatoren nooit een privé-aangelegenheid van twee mensen. Daarom keerden ze zich, evenals de Rooms Katholieke Kerk, tegen clandestiniteit en eisten ter wille van de openbaarheid afkondiging van het voorgenomen huwelijk. De namen van hen die van plan waren in het huwelijk te treden, moesten

worden bekend gemaakt, opdat de gemeente voorbede kon doen en (in de calvinistische traditie) zich uit kon spreken over eventuele beletselen.

De reformatoren hadden er geen behoefte aan het huwelijk met allerlei bepalingen te omringen. Wel erkenden ze, dat zowel de huwelijksluiting als het huwelijksleven een geschenk van God is dat in ere gehouden moet worden naar de maatstaven die ze in de Bijbel vonden.

De calvinisten (gereformeerden) in Nederland waren de overtuiging toegedaan, dat de overheid de dienst van de kerk behoort te bevorderen en zelf gebonden is aan de goddelijke voorschriften, zoals de kerk die heeft te verkondigen. De overheid wenste de totstandkoming van alle huwelijken evenwel niet voor haar rekening te nemen. Ze zwichtte slechts voor het argument, dat de kerk toch moeilijk huwelijken van niet-christenen zou kunnen gaan inzegenen, omdat ze dan dwang over gewetens zou uitoefenen en een spel zou drijven met haar pastorale taak. De huwelijksluiting van de gereformeerden wees ze terug naar de kerk.

Tot 1795 kon een wettig huwelijk door de predikant worden voltrokken. Gemeenteleden trouwden daarom zelden op het gemeente- of stadhuis. Toen de scheiding van kerk en staat was voltrokken, liepen ze bij wijze van spreken op weg naar de kerk even lang het gemeentebureau. Armere protestanten lieten vaak de kerkelijke bevestiging achterwege: ze vierden de ondertrouw, hielden kort daarop een bruiloft en gingen later zonder veel omhaal het boterbriefje ophalen en hervatten na thuiskomst vaak direct weer het werk.

Waar gemeenteleden dat wensten, werd hun huwelijk - bij voorkeur op zondag in de middagdienst - binnengeleid in de gemeente. Men ging spreken over huwelijksinzegening. Die omvatte een reeks liturgische momenten, zoals de voorbede, het kerkelijk onderwijs over het huwelijk en de bevestiging. Het onderwijs bestond uit het voorlezen van het *Formulier om den huwelijken staat voor de gemeente van Christus te bevestigen*. Dit formulier van Petrus Datheen (1531-1588) is - zij het met enkele wijzigingen - tot in de twintigste eeuw gebruikt.

De calvinisten waren huiverig voor een huwelijk van een gemeentelid met een niet-gedoopte. Door de doop werd je, zo was de opvatting, opgenomen in het verbond van God en ontving je daarvan het teken. Zou nu een gedoopte met een ongedoopte in het huwelijk treden, dan zou er geen zuiver verbondsleven voor de gedoopte meer mogelijk zijn en daarmee zou zijn of haar geloofspositie worden ondergraven. Een huwelijk van een gereformeerde met een rooms-katholiek was toegestaan, mits de rooms-katholiek beloofde de ander in het geloof niet lastig te vallen en de kinderen gereformeerd groot te zullen brengen.

De bestanddelen van een protestantse huwelijksdienst zijn momenteel het lezen van een Bijbelgedeelte, gevolgd door een overweging van de predikant, het stellen van dit huwelijk voor God met de voorbede, het voorlezen van het huwelijksformulier¹⁴, het uitspreken van de huwelijkszegen, de uitwisseling van de ringen¹⁵, het

¹⁴ Het huwelijksformulier geeft een uiteenzetting van wat het kerkelijk huwelijk precies inhoudt en waarom het is ingesteld. Er zijn meerdere formulieren in omloop, die allemaal ongeveer dezelfde strekking hebben, maar verschillen in formulering, taalgebruik en lengte. Het gekozen formulier wordt in de dienst in zijn geheel voorgelezen, en eindigt met de bevestiging van het huwelijk. Dit kan in de vorm van een vraag van de voorganger waar het bruidspaar "ja" op zegt, maar ook in de vorm van een belofte die het bruidspaar tegen elkaar uitspreekt. Vaak knielt het bruidspaar vervolgens, waarna de voorganger - dikwijls onder handoplegging - een zegen uitspreekt.

¹⁵ De bruidegom schuift een trouwring aan de rechtringvinger van de bruidegom. Rechts staat voor het goede en de rechterhand is verbonden met het goddelijke. In de praktijk is men echter niet zo strikt in de keuze voor de linker- of juist rechterhand.

aansteken van de huwelijkskaars (kaars met de namen van de gehuwden en de datum van de huwelijksvoltrekking) en de overhandiging van de huisbijbel, het geheel afgewisseld met het zingen van liederen. In een enkele gemeente wordt ook het avondmaal gevierd.

Grotere rol voor de overheid

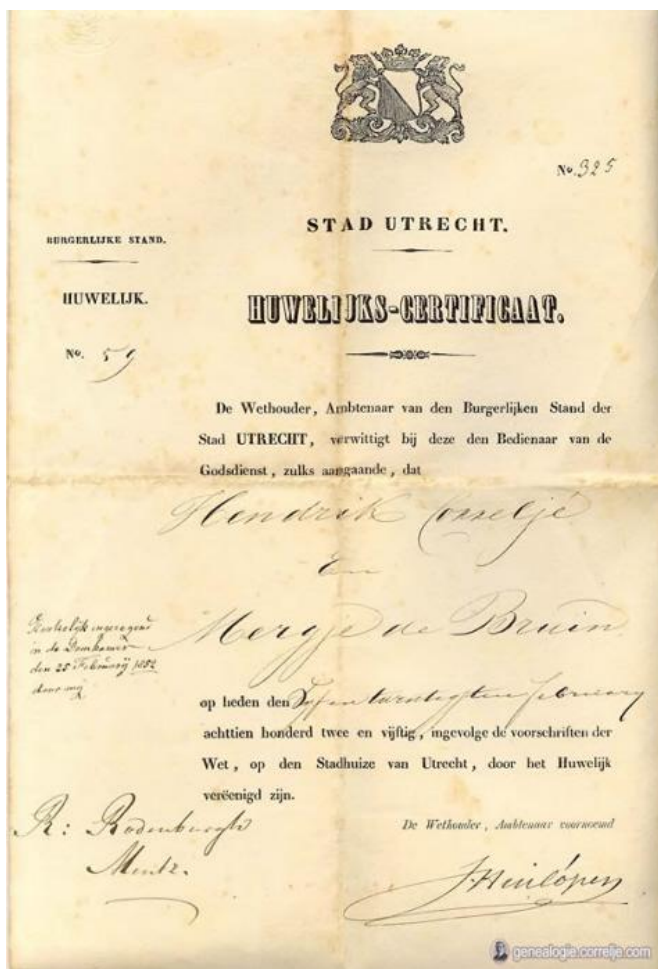
De Rooms Katholieke kerk huldigde de overtuiging, dat zij en niet de overheid de aangewezen instantie was om zeggenschap te hebben over de totstandkoming van een huwelijk en over huwelijksaangelegenheden. Dit leidde in Frankrijk in de achttiende eeuw tot veel strijd. De kerk wilde de kerkelijkheid van het huwelijk handhaven. Veel burgers daarentegen streefden naar een scheiding tussen huwelijksluiting en sacrament. De Franse Revolutie bracht deze scheiding tot stand met als gevolg de verplichting tot een burgerlijk huwelijk. In 1790 werd geestelijken de administratie en dus het aandeel in de burgerlijke stand ontnomen. Bovendien werd bepaald dat alle geestelijk de eed op de grondwet moesten zweren. Huwelijken mochten niet meer worden gesloten door priesters die geweigerd hadden de eed op de grondwet af te leggen. De overheid ging de contractgedachte benadrukken. Geleidelijk aan brokkelde daardoor de sacramentalistische opvatting over het huwelijk af. Het Nationale Concilie van Parijs sprak in 1797 uit, dat de burgerlijke overheid de voorwaarden moet regelen voor de geldigheid van het

huwelijkscontract. Ze ontnam de kerk de huwelijksluiting. Alleen de zegening bleef haar over. In een overeenkomst tussen kerk en staat werd de lijn verder doorgetrokken: bij het Concordaat van 1801 werd uitgesproken, dat het over het algemeen een zaak van de overheid is huwelijken te regelen. Voortaan mocht in Frankrijk de priester alleen een burgerlijk geldig huwelijk inzegenen. De overheid had het huwelijk gesecculariseerd en daarmee het burgerlijke en het religieuze karakter gescheiden.¹⁶ Religie werd een privézaak. Ook verder in Europa won de verplichte burgerlijke huwelijksluiting terrein. Voor de Rooms Katholieke kerk bleef de ambtelijke optreden van een priester bij een huwelijksluiting zowel op juridisch als op liturgisch vlak essentieel, ook al was hij niet de voltrekker van het sacrament, omdat dit door de huwendes zelf voltrokken wordt.

In Nederland bepaalt momenteel het Burgerlijk Wetboek (boek 1, artikel 68) en het Wetboek van Strafrecht (artikel 449) dat geen kerkelijk huwelijk voltrokken mag

worden zonder een voorafgaand burgerlijk huwelijk: 'Geen godsdienstige plechtigheden zullen mogen plaats hebben, voordat de partijen aan de bedienaar van de eredienst zullen hebben doen blijken, dat het huwelijk ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke

¹⁶ Brink a.w., 156.

stand is voltrokken' (boek 1, artikel 68). Overtreding van deze wet wordt gestraft met een geldboete. Alleen degene die het huwelijk voltrekt is strafbaar, niet de partners die gehuwd worden. Gezien de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor partners van hetzelfde geslacht (homohuwelijk sinds 2001)) en het juridische alternatief in de vorm van het geregistreerd partnerschap (sinds 1998), beschouwen steeds meer mensen deze bepaling als een vorm van discriminatie en als een onaanvaardbare inmenging van de staat in hun godsdienst.

In België gelden gelijksoortige regels. De grondwet bepaalt dat een kerkelijk huwelijk niet mag worden gesloten worden burgerlijk huwelijk: 'Het burgerlijk huwelijk moet altijd aan de huwelijksinzegening voorafgaan, behoudens de uitzonderingen door de wet te stellen, indien daartoe redenen zijn' (artikel 21). Een priester die dit artikel overtreedt, kan gestraft worden met een geldboete en, bij herhaling, met een gevangenisstraf.

In bepaalde landen geldt een andere regeling, waarbij burgers kunnen kiezen tussen een kerkelijk en een burgerlijk huwelijk. Een voor de kerk gesloten huwelijk wordt dan door de burgerlijke

Marc Chagall (1887-1985), *Het huwelijk*, 1918, olieverf op linnen, 110 x 119 cm, Moskou: Tretjakov Galerie.

stand overgenomen. Het huwelijk zelf valt dan in bepaalde gevallen onder het kerkelijk recht, en een echtscheiding is dan niet zomaar mogelijk.

Hoewel het burgerlijk huwelijk in toenemende mate openstaat voor homoseksuelen en lesbiennes, is het vooral in de Oosters Orthodoxe Kerk en Rooms Katholieke Kerk verboden zulke verbintenissen in te zegenen. Liberale protestanten en anglicanen staan een inzegening wel vaak toe, conservatievere gereformeerden niet.

Literatuur

Chaim Bermant, *Joods gezinsleven. Traditie en levend heden*, Amerongen: Gaade 1976.

L. Brink, *De taak van de kerk bij de huwelijksluiting*, Nieuwkoop: Uitgeverij Heuff 1977.

Isidore Epstein, *Het Jodendom. Joodse godsdienst in historisch perspectief*, Utrecht: Het Spectrum 2000.

J. L. de Jager, *Volksgebruiken in Nederland. Een nieuwe kijk op tradities*, Utrecht, Antwerpen: Het Spectrum 1981.

B. Maarsingh, *Het huwelijk in het oude testament*, Baarn: Bosch en Keuning N.V. 1963.

Bo Reicke, Leonhard Rost, *Bijbels-historisch woordenboek*, Utrecht, Antwerpen: Het Spectrum 1969-1970.

Edward van Voolen, *Joods leven thuis en in de synagoge*, Baarn: Ten Have 1991.

S. Ph. de Vries, *Joodse ritensymbolen*, Amsterdam: De Arbeiderspers 1968.

H. A. J. Wegman, *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het Westen en in het Oosten. Een wegwijzer*, Hilversum: Gooi en Sticht 1976.